

TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)

Uluslararası Hakemli Dergi Yıl: 2026/Bahar, Sayı: 10

E-ISSN 2792-0879

Araştırma Makalesi

XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi*

Lira MAIRAMBEK KYZY**

Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL***

Öz

Hive Hanlığı'na ait belgeler; hanlığın idari yapısı, hukuk sistemi, diplomatik ilişkileri ve sosyo-ekonomik düzeni hakkında önemli bilgiler sunan temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Diplomatik yazışmaların yanı sıra toprak kayıtları, vakfiyeler, vergi kayıtları ve kadı sicilleri gibi farklı türlerden oluşan bu belgeler, devletin kurumsal işleyişini ve yönetim anlayışını yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Özellikle kadı sicilleri; hukuki uygulamalar, günlük hayat, mülkiyet ilişkileri ve toplumsal yapı hakkında ayrıntılı veriler sunmaları nedeniyle ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu sicillerde kesin satış, ipotekli satış, davadan feragat, vakıf, miras, nikâh, vasiyet, vasi tayini, vekâlet, borç ilişkileri, köle satışı ve köle azadı gibi pek çok konuya dair belgeler yer almaktadır. Belgelerde kullanılan dil ve üslup ise belirli kalıplar ve yerleşik terminoloji aracılığıyla gelişmiş bir hukuk dili geleneğinin varlığına işaret etmektedir. Bu çalışmanın konusunu, 2001 yılında yayımlanan *Katalog Hivinskih kazıyskih dokumentov XIX - načala XX vv* (XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarına ait Hive Hanlığı kadı sicilleri kataloğu) adlı eserde yer alan kesin satış senetleri oluşturmaktadır. Katalogda “bey^c-i bât”, “bey^c-i bâtât” veya “bey^c-i katⁱ” adlarıyla zikredilen bu senetler, eserdeki en geniş belge grubunu meydana getirmektedir. Söz konusu belgeler; arazi, ev, dükkân, tezgâh ve zanaat atölyeleri gibi çeşitli mülklerin alım satım işlemlerini kayıt altına almaktadır. Çalışmada, katalogda yer alan üç adet kesin satış senedinin transkripsiyonu yapılmış ve bu belgeler içerik, üslup ve hukuk terimleri bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler

Hive Hanlığı, kadı sicilleri, kesin satış senetleri, üslup özellikleri, hukuk terimleri

Hive Hanlığı, XVI. yüzyılın başlarında Harezmi bölgesinde ortaya çıkan ve Türkistan'ın önemli Türk-İslam siyasi oluşumlarından biri olarak uzun süre varlığını sürdüren bir devlettir. Başkenti Hive olan hanlık, Amu Derya havzasındaki tarımsal üretim ve bölgesel ticaret yolları üzerindeki konumuyla dikkat çekmiştir. Ekonomisi büyük ölçüde tarım, zanaat ve kervan ticaretine dayanan Hive Hanlığı, XIX. yüzyılda artan dış baskılar karşısında zayıflamış ve 1873 yılında Rus İmparatorluğu

* **Geliş tarihi:** 15.02.2026

Kabul Tarihi: 27.03.2026

Atf: Mairambek Kyzy, L.; Salahshour Hasankohal, T. (2026). XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi. *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 10: 1-24.

** Öğr. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ/ TÜRKİYE, E-posta: lira1990@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8601-8011

*** Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ARDAHAN/ TÜRKİYE, E-posta: taghisalahshour@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8016-3456

Lira MAIRAMBEK KYZY, Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi tarafından işgal edilmiştir (Veselovskiy, 1877; Holdsworth, 1959; Morrison, 2021; Özkan, 2022).

Hanlığın siyasi bağımsızlığını kaybetmesiyle birlikte idari ve kültürel mirası da yeni bir sürece girmiş ve hanlığa ait çeşitli belgeler toplanarak imparatorluk merkezine taşınmıştır. Bu süreç, yalnızca bir idari kontrol mekanizması değil, aynı zamanda bölgenin tarihî ve bürokratik birikiminin yeniden tasnif edilmesi ve incelenmesi açısından da önem taşımış; söz konusu belgeler daha sonraki akademik çalışmaların temel kaynakları arasında yer almıştır.

1873 yılında Doğu bilimci Aleksandr Lyudvigoviç Kun tarafından merkeze ulaştırılan bu belgeler, Mûnis ve Âgehî'nin kronikleri de dâhil olmak üzere XIX. yüzyıl Hive hanlarının arşivine ait pek çok belgeden oluşmaktadır (Andrianov, 1958, s. 11).

Bu belgeleri a) hanlığın farklı bölgelerindeki toprak sahiplerinin listeleri, b) vergi kayıtları ve arazi vergilerinin toplanmasıyla ilgili diğer belgeler, c) çeşitli kişi ve boyların arazi mülklerinin tanımları ve listeleri, d) tarhan yarlıkları, e) arazi bağışlarıyla ilgili yarlıklar, f) arazi alımları ve ipotekleri, arazi kiralama belgeleri, g) vakfiyeler, h) bazı raporlar, mektuplar, dilekçeler vs. şeklinde sınıflandırmak mümkündür (Bregel, 1972, s. 32).

Bu çerçevede Hive Hanlığı'ndan günümüze intikal eden arşiv belgeleri, hanlık idaresinin mali ve mülki yapısını aydınlatmakla birlikte, söz konusu yapının yerel düzeyde nasıl işlediğini anlamada kadı sicilleriyle birlikte ele alındığında daha anlamlı bir bütünlük kazanır. Zira kadı sicilleri, yalnızca şer'î yargı faaliyetlerinin ve hukuki normların bir kaydı değil, aynı zamanda arazi tasarrufu, miras, borçlanma, vakıf müessesesi, alım satım gibi toplumsal ve ekonomik ilişkilerin ayrıntılı biçimde belgelendiği temel kaynaklardan biridir.

Hive Hanlığı'na ait belgeler üzerinden bölgedeki toprak, mülkiyet ve tarım konularını inceleyen Şayhova, hanlığa ait kadı sicillerinin 1980'li yıllara kadar tarih yazımında oldukça sınırlı ölçüde kullanıldığını; bu sicillerde yer alan belge türlerinin ise kısmen O. Şkapskiy, F. İ. Rubinşteyn ve M. Yu. Yuldaşev gibi bazı araştırmacıların çalışmalarına yansıdığını belirtir (Şayhova, 1982, s. 54). Şayhova, 1982 yılında Özbekistan Bilimler Akademisine bağlı Ebu Reyhan el-Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü arşivlerinde Hive Hanlığı'na ait bir kadı sicili defterinin muhafaza edildiğini tespit eder; mevzubahis sicilin XIX. yüzyılın sonlarında Hive Hanlığı kadısının kaleminde gerçekleştirilen işlemlerikapsadığını *vebey^c-i câ'iz, hattı-ı medyûn, bey^c-i bât, hattı-ı ibrâ, vakfnâme* ve *hattı-ı icâre* gibi resmî belge türlerinden oluştuğunu ifade eder (Şayhova, 1982, s. 53-57). Şayhova, daha sonraki çalışmalarında kadı sicillerini temelinde; XIX. yüzyılın sonlarında Hive Hanlığı'ndaki tefecilik ilişkilerini (Şayhova, 1984), XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarında hanlıktaki vakıf arazilerinin kiralama usullerini (Şayhova, 1986) ve Hive hanlarına ait mülklerin oluşum süreçlerini (Şayhova, 1988) inceler. 1989 yılında yayımladığı çalışmasında ise XIX.-XX. yüzyıllarda Hive Hanlığı'ndaki sosyo-ekonomik (çoğunlukla tarımsal)

ilişkilerin tarihine kaynaklık eden hukuk belgelerini ele alır. Bu çalışmada yarlıklar, satış ve ipotek belgeleri, vakfiyeler, kiralama belgeleri, dava dilekçeleri, feragatnameler, borç senetleri gibi çok sayıda resmî belge tetkik edilir (Şayhova, 1989).

2007 yılında Karimov, XVII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Hive Hanlığı'na ait yarlıkları ve kadı belgelerini neşreder. Eserde yarlıkların yanı sıra, kadı belgelerinin özellikleri, kadıların atanma ve görev süreçleri, mahkeme prosedürleri, vekillik ve hüküm gibi konular ele alınır (Karimov 2007).

2001 yılında ise Özbekistan Bilimler Akademisi ve Kyoto Üniversitesi arasındaki bilimsel iş birliği sonucunda, bölgedeki sosyal ve ekonomik yaşamı aydınlatmak amacıyla *Katalog Hivinskih kaziyskih dokumentov XIX - načala XX vv* (XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarına ait Hive Hanlığı kadı sicilleri kataloğu) eseri hazırlanır. Bu eser, XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar olan süreçteki Hive Hanlığı kadı sicillerinin kapsamlı bir kataloğu olup 1713 adet belge özeti ve tıpkıbasım örneklerinden oluşmaktadır. Katalogda 18. yüzyıla kadar giden daha eski belgeler de mevcuttur ve en geç tarihli belge 1924 yılına (Harezmi Halk Cumhuriyeti dönemi) aittir. Belgelerin büyük çoğunluğunun dili Türkçedir, bir kısmı ise Farsçadır. Bu katalog, Hive Hanlığı kadı sicillerinin kapsamlı bir derlemesi olarak, belgelerin hem içerik hem de tarihî değer açısından sistematik biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu çalışma kapsamında, öncelikle katalogda yer alan belge türleri tanımlanmış, akabinde satış belgeleri üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Katalogdaki Belge Türleri

arz ~ arîza-nâme (донесение*)

Üst makama sunulan yazılı bir rapor, dilekçe veya bildiri niteliği taşıyan bu belge türüne sınırlı sayıda örnekte rastlanmaktadır.

bey^c-i bât ~ bey^c-i bâtât ~ bey^c-i kat^cî (запродажная)

Osmanlı Devleti'nde kesin satış sözleşmeleri *bey^c-i bât* (Pakalın, 1993, s. 214; Devellioğlu, 2010, s. 106; Günay, 2012, s. 22) veya *bey^c-i kat^cî* (Kütükoğlu, 1998, s. 355) olarak adlandırılmaktadır. Bu belge türü, katalogda *bey^c-i bât*, *bey^c-i bâtât* veya *bey^c-i kat^cî* adlarıyla yer almakta ve katalogdaki en geniş belge grubunu oluşturmaktadır. Söz konusu belgeler; arazi, ev, dükkân, tezgâh ve zanaat atölyeleri gibi çeşitli mülklerin alım satım işlemlerini kayıt altına almaktadır.

bey^c-i câ'iz (закладная)

* Katalogun dili Rusçadır. Eserden yararlanacak araştırmacıların belge türlerini kolaylıkla tespit edebilmeleri amacıyla belge türlerinin Rusça karşılıklarına da yer verilmiştir.

Kesin satış senetlerinden sonra sayıca en fazla rastlanan belge türü *beyc-i câiz* belgeleridir. Bu belgeler, genellikle toprak, ev ve dükkân gibi taşınmazların rehin verilmesine ilişkin işlemleri kayıt altına almaktadır.

hattı-ı ibrâ (акт отказа от иска)

Davacı ve davalı arasındaki uyuşmazlığın sona erdiğini resmîleştirilen kayıtlar *hattı-ı ibrâ* olarak adlandırılmaktadır. Katalogda bu türden çok sayıda belgeye rastlanmaktadır. Bu belge türünde davacı, genellikle belirli bir maddi tazminat karşılığında veya gönüllü olarak taleplerinden feragat ettiğini beyan etmektedir.

hattı-ı ikrâr (расписка-подтверждение)

İkrar belgesi niteliği taşıyan ve *hattı-ı ikrâr* olarak bilinen bu belge türü, bir durumun teyit, taahhüt veya tasdik edilerek onaylandığını ve doğrulandığını göstermektedir.

hattı-ı medyûn (долговая расписка)

Katalogda *hattı-ı medyûn* adıyla kaydedilen borç senetleri, yalnızca nakit para borçlarını değil, aynı zamanda mülk ve eşya ile ilgili borç ilişkilerini de kayıt altına almaktadır. Bu belgelerde borçlu ile alacaklı arasındaki yükümlülükler, borcun geri ödeme süresi ve varsa teminatlar belirtilmektedir.

hattı-ı nikâh (брачный контракт/брачный договор)

Katalogda *hattı-ı nikâh* olarak kaydedilen belgeler, evlilik sözleşmesi veya evlilik akdi niteliği taşımaktadır. Bu belgelerde evliliğin en önemli maddi unsuru olan mehir miktarı; tarafların reşit olmadığı veya yetim olduğu durumlarda vasi ve vekilleri; ayrıca çeyiz ve eşyalar ayrıntılı biçimde belirtilmektedir.

rivâyet (юридическое заключение)

Hive Hanlığı'nda İslam hukukuna dayalı olarak kadılar tarafından verilen karar veya hükümlere *rivâyet* denmektedir. Bu belgeler, dönemin sosyal ve ekonomik yaşamının çok çeşitli alanlarına ışık tutan zengin bir içeriğe sahiptir ve miras, vesayet, mülkiyet, ticaret ile evlilik gibi çeşitli konuları kapsamaktadır.

vasiyet-nâme (завещание)

Bu belgeler, bir kişinin vefatından sonra mal varlığının nasıl paylaşılacağını, belirli dinî ve sosyal yükümlülüklerin nasıl yerine getirileceğini belirleyen resmî kayıtlardır. Genellikle nakit para, taşınmaz mülkler ve kıymetli eşyaların dökümü belgelerde yer almakta olup, yalnızca mal paylaşımını değil, aynı zamanda cenaze masraflarının karşılanması ve ruhu için düzenlenecek yemekli anma törenleri gibi şartları da içermektedir.

vesâyet (акт о назначении опекуна)

Bu belgeler, yetimlerin haklarını korumak ve mal varlıklarını yönetmek amacıyla düzenlenmiştir. İçeriğinde mülkiyetin yönetimi, bakım ve eğitim sorumlulukları, mal varlığının işletilmesine ilişkin detaylar öne çıkmaktadır.

vakıf belgesi (вакфная грамота)

Katalogdaki vakfiyeler, Hive Hanlığı döneminde vakıf müessesesinin işleyişi, dinî kurumların finansmanı ve sosyal yardım faaliyetleri hakkında en önemli birincil kaynaklardır. Bu belgeler genel olarak bağışlanan mülkler, mütevellî atamaları, gelirlerin kullanım şartları ile hizmet ve hayır işlerine dair unsurları içermektedir.

Bunun dışında katalogda vekâletname (акто назначении доверенного лица/доверенность), miras paylaşımı (акторазделе наследства), bağış (дарственная), paranın teslim alındığına dair makbuz (расписка о получении денег), borç senedi (долговая расписка), vakıf arazilerinin kiralanması (акт сдачи в аренду вакфной земли), arazi kiralama (акт сдачи в аренду земли), arazi devri onayı (акт о подтверждении передачи земли), öksüz ve yetim yardımı (акт о назначении пособия сироте), mektup (письмо), belge devri (акт о передаче документов), hak feragati (отказ от права), su kullanımı izni (разрешение на водопользование), cariye satışı (продажа невольницы), köle azat belgesi (акт об освобождении раба), dava tutanağı (протокол тяжбы), dava dilekçesi (исковое заявление), arsa kaydı (реестр земельных участков), gider listesi (список расходов), vergi ödeme yükümlülüğü (обязательство по уплате налогов) türünden belgeler de yer almaktadır.

2. Kesin Satış Senetleri ve İçeriği

Katalogda *bey^c-i bât*, *bey^c-i bâtât* veya *bey^c-i kat^cî* adlarıyla yer alan kesin satış senetleri, temel olarak taşınır ve taşınmaz malların alım satımını resmîleştirmekte olup arazi ve topraklar, evler ve konut bölümleri, dükkânlar ve ticari tezgâhlar, zanaat atölyeleri ve köle satışı gibi çeşitli satış konularını kapsamaktadır. Bu belgeler, dönemin bürokrasisine uygun belirli bir formata göre hazırlanmış olup aşağıdaki bilgileri içermektedir:

1. Tarafların Bilgileri: Satıcı ve alıcının isimleri, babalarının adları ve yaşadıkları yerler/mahalle bilgileri.
2. Mülk Detayları: Satılan mülkün tam konumu, sınırları (komşu mülklerin sahipleri belirtilerek), oda sayısı veya arazinin büyüklüğü (*tanab*, *agrı* gibi döneme özgü ölçü birimleriyle).
3. Satış Bedeli: Ödenen tutar ve para birimi (genellikle Hive *tillâsı* veya *tengesi*).
4. Resmî Onaylar: İşlemi gerçekleştiren kadının mührü, kâtibin ismi ve işleme tanıklık eden kişilerin listesi.

Katalogdaki belgelerin büyük çoğunluğu bu türden olduğu için, Hive Hanlığı'nın ekonomik yapısını, mülkiyet ilişkilerini ve emlak piyasasını incelemek isteyen araştırmacılar açısından bu bölüm temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca katalogda No. 4, No. 500 ve No. 1316 numaralı üç adet kesin satış senedinin tıpkıbasımına yer verilmiştir. Bu çalışmada söz konusu belgeler ele alınmıştır.

Belge No. 4

Tarihi:1902

Dili: Türkçe

Türü: bey^e-i bât

Hakkında: Oğul Can Bike'ye ait olan bir arsa, vekili sıfatıyla hareket eden eşi Kurban Niyaz tarafından Baba Can'a kesin satış yoluyla devredilir. Satışın gerçekleştirilmesi esnasında Kurban Niyaz'ın vekâlet yetkisi, Muhammet Şerif Aksakal ile Muhammet Can'ın şahitlikleriyle doğrulanır Söz konusu işlemin tanıkları Baba Can ile Molla Muhammet Rahim olup işlemlere ilişkin kayıtlar kâtip Damolla Kerim Berdi tarafından tutulur.

Belgenin özellikleri: boyutu 22x17,5 cm, satır sayısı: 13. Sol köşede 1 adet mühür yer almaktadır.

Yayımlar: Urumbayev vd., (2001, s. 4) belgenin Rusça özeti ve tıpkıbasımı.

Belge No. 500

Tarihi:1862

Dili: Türkçe

Türü: bey^e-i bât

Hakkında: Lale Bike'ye ait olan Gülbazar isimli cariye ile bazı süs ve ev eşyaları, vekili sıfatıyla hareket eden Yusuf Can tarafından Oğul Can Bike'ye kesin satış yoluyla devredilir. Satış işlemi sırasında Yusuf Can'ın vekâlet yetkisi, Abdullah Mahdum ile Yusuf Kelanter'in şahitlikleriyle doğrulanır. Ayrıca satış bedelinin (*semen*) alıcıya 'borcun hibesi' (*min kıabil-i hibetü'd-deyn*) şeklinde bağışlandığı (*başış kııl-*), alıcının da kabul ettiği (*ma'a kabülehâ iyyâh*) ve bunun şahitler huzurunda gerçekleştiği belirtilmektedir. Söz konusu işlemin tanıkları ise İşan Hoca, Baba Can Bay ve diğer hazır bulunanlardır.

Belgenin özellikleri: boyutu 17,5x18,8 cm, satır sayısı: 11. Sol köşede 1 adet mühür yer almaktadır.

Yayımlar: Urumbayev vd., (2001, s. 163) belgenin Rusça özeti ve tıpkıbasımı.

Belge No. 1316

Tarihi:1902

Dili: Türkçe

Türü: bey^c-i bāt

Hakkında: Suadüddin Kasap, Muhammet Emin Bahadur Han medresesi civarında bulunan çarşıdaki dükkânını kesin satış yoluyla Baba Can'a devreder. Bu satış işlemi, Kalender Kasap ve Muhammet Nazar'ın şahitliği, kâtip Molla Kerim Berdi'nin yazımıyla kayda geçer.

Belgenin özellikleri: boyutu 21,7x17,5 cm, satır sayısı: 13. Sol köşede 1 adet, sağ kenarda 2 adet (her iki mühür de aynıdır) olmak üzere toplam 3 adet mühür bulunmaktadır.

Yayımlar: Urunbayev vd., (2001, s. 425-426) belgenin Rusça özeti ve tıpkıbasımı.

2.1. Kesin Satış Senetlerinin Üslup Özellikleri

Başlangıç Formülü

Söz konusu kesin satış senetleri birkaç kısımdan oluşmaktadır. Senetlerin başlangıç formülü, *tarih* ve *ikrār-ı mu^cteber-i şer^cî kıldı* kalıbıyla başlamaktadır:

tārīh-i hicrī miñ üç yüz dağı on tokuzlançı yılı māh-i şevvālñıñ yigirme tokuzıda cum^a k[üni] ikrār-ı mu^cteber-i şer^cî kıldı (No. 4)

tārīh-i hicrī miñ iki yüz yetmiş tokuzda rebī^cürs-şānī ayı ikrār-ı mu^cteber-i şer^cî kıldı (No. 500)

tārīh-i Hicrī miñ üç yüz dağıyigirmelençi yılı māh-ı cemādiyü^cs-saniniñ evvelide çehārşenbe [küni] ikrār-ı mu^cteber-i şer^cî kıldı (No. 1316)

Tarafların Takdimi

Başlangıç formülünden sonra tarafların takdimine yer verilerek satıcının kimlik tespiti yapılmaktadır. Şahsın önce adı, yaşadığı yer, yaşı, fiziksel özellikleri ve babasının adı zikredilmektedir:

Su^cādüddin Kaşşāb Köhne Kal^aalı Tāhīr İşānnıñ mescid kavmıdın otuz yeti yaşar orta boylı kara sakal buğday renkli açuq kaşlı veled-i Kalender Kaşşāb veled-i Devlet Murād (No. 1316)

Qurban Niyāz, Haşyanlı Muhammed Şerīf Aqsakalñıñ mescid kavmıdın yigirme iki yaşar orta boylı nev-müzellef buğday renkli çiçek^ctāblı açuq kaşlı veled-i Muhammed Cān veled-i İr Nefes (No. 4)

Bazen yalnızca şahsın adı ve babasının adı yazılmaktadır:

Yusuf Cān Bay veled-i Hoca Niyāz (No. 500)

Satıcı, vekil sıfatıyla başkasını temsil ediyorsa müvekkilin de kimlik tespiti yapılmaktadır:

Qurban Niyāz, Haşyanlı Muhammed Şerīf Aqsakalñıñ mescid kavmıdın yigirme iki yaşar orta boylı nev-müzellef buğday renkli çiçek^ctāblı açuq kaşlı veled-i Muhammed Cān veled-i İr Nefes vekāleten zevcesi müsemmat Oğul Cān Bike bint-i Baba Cānñıñ tarafıdın (No. 4)

Lira MAIRAMBEK KYZY, Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi
Yusuf Cān Bay veled-i Hoca Niyāz ki vekil-i şer'î-yi sābitî'l-vekāledür müsemmāt Lāle Bike bint-i Muhammed Kerīmniñ tarafıdın (No. 500)

Akabinde vekâletin geçerliliğini ve satışın doğruluğunu tasdik eden tanıkların kimliğine yer verilmektedir:

İmdi mezkūr bolur emirdir sübüt-i vekāleti be-güvāhî-yi Muhammed Şerîf Aksakal-ı mezkūr veled-i Ata Niyāz ve be-güvāhî-yi Muhammed Cān veled-i Muhammed Penāh her biri muqırrün leh durlar bu cümleğa ki (No. 4)

İmdi aytulur vech üçün güvāhî-yi Abdullah Maḥdüm veled-i Niyāz Muhammed Maḥdüm ve Yūsuf Kelānter veled-i Eş Muhammed ma^cdeldürler ikrārı bu cümleğa ki (No. 500)

İrade Beyanı

Tarafların satışa yönelik rızalarını açıklamaları, hukuk terminolojisinde “irade beyanı” olarak adlandırılır. Genellikle satıcının beyanına *icap*, alıcının beyanına *kabul* denir (Karakoç, 2015, s. 221). Burada satıcı, satışa yönelik iradesini *satdım/sattum* sözüyle açıklamaktadır:

... vekāleten satdım üzil kesil bey^c-i nāfız-ı lāzım-ı şer'î bile Baba Cān-ı mezkūr veled-i Muhammed Şefāğa (No. 4)

... sattum üzil kesil müsemmāt Oğul Cān Bike bint-i Kılıç Niyāzğa (No. 500)

... satdım üzil kesil bey^c-i nāfız-ı lāzım-ı şer'î bile Molla Baba Cān veled-i Hudāy Bergengā (No. 1316)

Konunun Anlatılması

Bu bölümde satışa konu olan malın genel özellikleri yer almaktadır. Satışın konusu arsa ise arsanın sınırları, komşuları ve satış bedeli beyan edilmektedir:

hemegī ve tamāmı ^camele ve sekīne sülüsān müşā^c taḥminen bir ṭanāb çehār-yek müvekkile-i mezkūreniñ yerige kāyinedür kavm-i mezkūrdur ḥudūd-ı cem'i? şarķen sālīme ve şimālen muqırrün leh-i mezkūr ve ğarben yol ve cenūben Molla Muhammed Raḥīm ba^czı muqırrün leh-i mezkūr barça ḥuķūķ-i merāfıķ bile meblağ-ı otuz biş ḫilā her biri toķuz tenge rāyicğa (No. 4);

Satışın konusu dükkân ise dükkânın bulunduğu yer, sınırları ve satış bedeli belirtilmektedir:

hemegī ve tamāmı ^camele ve sekīne bir ḫat kaffe? dükkān-ı müsakḫafe ḫaķķ ve mülkim? nige? kāyinedür cennet-mekān Muhammed Emīn Bahadır Ḥan merḫūmnıñ medresesi aldıdağı çehārsuda ḥudūdı şarķen muqırrün leh-i mezkūr ve şimālen İrik Ḳal^canıñ dīvārı ve ğarben ve cenūben yol barca ḥuķūķ-ı merāfıķı bile ve maḥdūde-

Lira MAIRAMBEK KYZY, Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi
yi mezkûreniñ kıble tarafıdağı çehârsudağı kılğan ʿimâret haqq ve mülkimni meblağ-ı otuz tîlâ her biri tokuz tenge-yi rāyicğa (No. 1316).

500 no'lu senette ise satışın konusu bir cariyeye ve onun çeşitli eşyalarıdır:

müvekkil-i mezkûreniñ haqq-i mülkidin hemegî ve tamâmu bir çöri Gülbâzâr nâm ve bir incü salgıncağ ve bir pîş harî? ve iki cüft bilezik ve bir kaşlı igne ve bir kemer ve bir sığıç? ve bir kilîd bağı ve bir şeh kākül? ve bir şāh kencem? ve dört yüzük ve bir arca? ve iki şandūk ve iki ğalı ve tokuz körfe ve bir döşek ve iki sūzen ve bir kılıc tört düğmeni altmış tîlâ bir mişkālğa (No. 500).

Konunun anlatımını takiben, satış akdinin gerçekleştiği ve alıcının akdi kabul ettiği bilgisi sunulmaktadır:

fîʿt-takābüz fîʿl-bedeleyn ve zamanüʿd-derekiʿş-şerʿî-yün leh ʿala bila-ğabn ve lā-ğurur ve lā-şarʿ-i fāsıdet kabūlihi iyyāh (No. 4)

anıñ kabūli bile ve yana bahş kıldım semen-i mezkûrnu müşteriye-yi mezkûreğa min kabıl-i hibetüʿd-deyn mimmen ʿaleyhüʿd-deyn maʿa kabūlehā iyyāh (No. 500)

fîʿt-takābüz fîʿl-bedeleyn ve zamānüʿd-derek-i şerʿî le bilā-ğabn ve lā-ğarer ve lā şarʿ-i fāsıdet ve kabūlihi iyyāh (No. 1316).

Ayrıca satılan arsa bir vakfa ait ise bunun kirasının ne kadar olduğuna dair bilgiler de verilmektedir. Bu bilgiler *maḥfi kalmasun kim/ki* ifadesiyle başlamaktadır:

maḥfi kalmasun kim maḥdüde-i mezkûre Seyyid Niyāz Bay medresesi vakfı icāresi bir tanābığa miqdār-ı üç batman ğalle nişf-ı buğday ve nişf-ı cügeriniñ bāzār-ı hivekdür (No. 4)

maḥfi kalmasun ki maḥdüde-i mezkûre İrik Kalʿa mescidi vakf icāresi her yılığa bir tîlâ-yı mevşūf (No. 1316).

Tanıklar

Senetlerin sonunda *güvāhi* ve *şuhūdüʿl-hāl* ifadelerinden sonra satış işlemi sırasında hazır bulunan tanıkların kimlikleri yer almaktadır:

güvāhi Baba Cān digeri Molla Muhammed Raḥīm (No. 4)

şuhūdüʿl-hāl İşān Hoca ve Baba Cān Bay ve ğayrihüm [mineʿn-nās] (No. 500)

güvāhi Kalender Kaşşābve Muhammed Nazar (No. 1316).

Mühür

Satış senetlerinin sonuna kadıların mührü basılmıştır. 4 no'lu senetteki mühürde *Qazı-asker Damolla Abdülmelik Aḥund ibn Qazı Muḥammed Kerīm merḥūmī*, 500 no'lu senetteki mühürde *Qazı-l-ḳuzāt Abdürrehim ibn Qazı Muḥammed Şerīf İṣān merḥūmī* ifadeleri yer almaktadır. 1316 no'lu senette daire ve sekizgen şekillerinde olmak üzere iki adet mühür bulunmaktadır. Her iki mühürde de *Qazı-asker Damolla Abdülmelik Aḥund ibn Qazı Muḥammed Kerīm merḥūmī* adı görülmektedir.

2.2. Belgelerdeki Bazı Hukuk Terimleri

Kesin satış senetlerinde günümüzde de kullanılan *müşteri*, *müvekkil*, *müvekkile*, *vekil*, *vekâleten*, *meblağ*, *rāyic* terimlerinin yanı sıra *amele ve sekīne*, *ḥibetü'd-deyn*, *icāre*, *ıkrār*, *müşāc*, *semen*, *üzil kesil* gibi hukuk terimleri görülmektedir.

amele ve sekīne

amele terimi kataloğun terimler dizisinde *движимое имущество* “taşınır mal” (KHKD, s. 649), *sekīne* terimi ise *недвижимое имущество* “taşınmaz mal” (KHKD, s. 660) biçimlerinde açıklanmıştır. Metinlerde bu terimler *amele ve sekīne* şeklinde bir arada görülmektedir.

ḥibetü'd-deyn

yana baḥş kıldım semen-i mezkūrnu müşteriye-yi mezkūreğa min ḳabil-i ḥibetü'd-deyn mimmen aleyhü'd-deyn ma'a ḳabūlehā iyyāh (No. 500) örneğinde görülen *ḥibetü'd-deyn* terimi “birinin alacaklarından hibe suretiyle vazgeçmesi, borcun bağışlanması” anlamına gelmektedir. Örnekte alacaklı, *baḥş kıldım* şeklinde borcunu bağışlamakta; borçlu ise *ma'a ḳabūlehā iyyāh* ifadesiyle hibeyi kabul etmektedir. Böylece borç ortadan kalkmakta, borçlu da ödeme yükümlülüğünden kurtulmaktadır.

ıkrār

Çok anlamlı bir terim olan (Devellioğlu, 2010, s. 487) *ıkrār*, satış senetlerinde “falanca oğlu falanca, falan malını filancaya sattığına dair *ıkrār-ı mu'teber-i şer'ī kıldı*” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. “İslam hukuku bakımından geçerli bir ikrarda bulunmak” anlamına gelen *ıkrār-ı mu'teber-i şer'ī kııl-* ifadesi, satışların mahkeme huzurunda, hukuken geçerli bir beyanla gerçekleştiğini göstermektedir.

müşāc

müşāc terimi “hissedarlar, ortaklar arasında beraberce kullanıldığı hâlde hisselerine ayrılmamış olan şey, yer” (Devellioğlu, 2010, s. 881) bir diğer ifadeyle “paylaşılmamış ortak mülkiyet” (Şayhova, 1982, s. 55; KHKD, s. 659) anlamına gelmektedir.

semen

yana baḥş kıldım semen-i mezkūrnu müşteriye-yi mezkūreğa (No. 500) örneğinde görülen *semen*, satılan malın bedeline verilen addır. Semen, nakit veya mal olabilmektedir (Karakoç, 2015, s. 223). Kesin satış senetlerinde tarafların karşılıklı rızalarıyla belirledikleri satış bedeline *semen-imezkūr* denmektedir.

üzil kesil

Metinlerde “falan malımı filancaya *satdım/sattum üzil kesil*” şeklinde görülen *üzil kesil* terimi, kataloğun terimler dizininde *окончательная безвозвратная продажа* “kesin ve geri dönüşü olmayan satış” (KHKD, s. 663) biçiminde geçmektedir. Bu sözcük Özbekçede *uzil kesil* “kesinlikle, katiyen; tamamen; nihai karar” (O’TİL-II, s. 265), Kırgızcada *üzül kesil* “kesin bir şekilde, kesinlikle” (KOS-II, s. 318), Kazakçada *üzildi kesildi* “kesinlikle, kararlı bir şekilde, geri dönüşsüz olarak” (KTS, s. 691) şekillerinde kullanılmaktadır. Terimin *üz-* “yırtmak, koparmak, kesmek” (EDPT, s. 279) ve *kes-* “kesmek” (EDPT, s. 748) sözcüklerinden oluştuğu söylenebilir.

vakf icāresi

Seyyid Niyāz Bay medresesi vakfı icāresi (No. 4) ve *İrik al’a mescidi vakf icāresi* (No. 1316) örneklerinde görülen *vakf icāresiterimi*, bir vakıf malının belirli bir bedel karşılığında kiraya verilmesi işlemidir (KHKD, s. 652).

2.3. Ünvanlar

bike

Metinlerde *Oğul Cān Bike* ve *Lāle Bike* örneklerinde görülen *bike* “hükümdarın, devlet ileri gelenlerin hanımı; ev/aile sahibesi” sözcüğü *beg > bey* ile *-ke* küçültme ekinin birleşiminden oluşmaktadır (Rahmatullayev, 2009, s. 43). Günümüzde bu sözcük Özbekçede *beka* “bey ve hükümdarların eşi; evi, aileyi yöneten kadın” (O’TİL-I, s. 97), Kazakçada *biyke* “kadınlara saygı göstermek için kullanılan hitap şekli” (KTS, s. 100), Kırgızcada *biyke* “kız, genç kız” (KOS-I, s. 133) şekillerinde kullanılmaktadır.

asaal

Pek çok belgede kişi adlarıyla birlikte görülen *asaal* ünvanı, “köy muhtarı, şehir mahallesi muhtarı” anlamına gelmektedir (KHKD, s. 649; Troitskaya, 1968, s. 531; KSJG, s. 93; Baskakov, 1989, s. 66). Metinde *Muammed Şerif Asaal* örneğinde karşımıza çıkmaktadır.

damolla

Kaynaklarda “öğretmen; bir kişinin bilgisine saygı göstermek için kullanılan hitap sözü” (KHKD, s. 653; Troitskaya, 1968, s. 539) anlamlarıyla görülen *damolla*, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önce Türkistan’ın doğusunda, daha sonra batısında mektep ve medrese öğretmenlerini belirtmek için kullanılan bir ünvanıdır. Volga-Ural bölgesinde ise Buhara’da eğitim görmüş öğretmenlere bu ünvan verilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ve sonrasında sözcüğün kısaltılmış biçimi olan *damla* daha yaygın hāle gelmiş ve genellikle yükseköğretim kurumlarında görev yapan öğretmenleri tanımlamak için kullanılmıştır. Sözcüğün Çince *da* “büyük” ve Arapça *molla* sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu ileri sürülmektedir (Muminov, 2006, s. 125). Satış senedinde *Damolla Kerim Berdi* örneğinde görülen

bu sözcük Özbekçede *domla* (< damolla) “dinî okul öğretmeni; hoca; öğretmen” biçiminde kullanılmaktadır (O’TİL-I, s. 233).

maḥdūm

Satış senesinde *Abdullah Maḥdūm veled-i Niyāz Muḥammed Maḥdūm* örneğinde görülen *maḥdūm* sözcüğü “üst düzey din adamının oğlu” (Troitskaya, 1968, s. 552), “efendi; din adamına saygı göstermek için kullanılan hitap sözü” (KHKD, s. 657) anlamlarına gelmektedir.

kelānter

Sözcük anlamı “büyük, iri; başkan” (PED, s. 1041) olan *kelānter*, Hive Hanlığı’nda “görevli; muhtar” anlamlarında kullanılmıştır (KHKD, s. 655; KSJG, s. 98) Metinde *Yūsuf Kelānter* örneğinde görülmektedir.

2.4. Ölçüler

ṭanāb

Metinlerde *batman* (bk. Kallek, 1992) ve *mişkāl* (bk. Kallek, 2020) gibi ağırlık ölçülerinin yanı sıra, bir alan ölçüsü olan *ṭanāb* biriminin kullanıldığı görülmektedir. Arapçada “ip (çadır ipi)” (Elbostanî, 2000, s. 437) anlamına gelen *ṭanāb* sözcüğü, Türkistan’da çeyrek ila yarım hektar arasında değişen bir alan ölçüsü olup bölgelere göre farklılık göstermiştir (Troitskaya, 1969, s. 51). Hive Hanlığı’nda 1 tanab, 0,37-0,39 hektarlık bir alana eşit olmuştur. Harezmi tanabı ise kenarı 60 gez olan bir kare alanı olarak kabul edilmiştir (KHKD, s. 661).

2.5. İdari Yapı

mescid kavm

Hive Hanlığı’nın idari yapısında yerleşik bölgelerin alt düzey idari ve mali birimine *mescid* denmiştir (Bregel, 1972, s. 36; İvanov, 1940, s. 21). *Mescid*ler, çoğunlukla onları inşa edenlerin (genellikle aksakal) veya tarihî şahsiyetlerin adlarını taşımış; bazen de sınıf aidiyetini vb. yansıtmıştır (Navruzov, 1991, s. 44).

Hanlıktaki yerleşim düzeni, köylerde olduğu gibi sıkı bir biçimde değil dağınık şekilde teşekkül etmiştir. Ancak bu evler bütünüyle bağımsız olmayıp aralarında belirli sosyal veya idari bağlar bulunmuştur. Bu bağlar sayesinde belli sayıda ev (veya hane, mülk) bir araya gelerek küçük bir topluluk oluşturmuş, bu topluluğa *kavm* denmiştir. Her *kavm* yönetim için bir *aksakal* (muhtar) seçmiş, seçilen kişi han tarafından onaylanmış ve ömür boyu bu görevi yerine getirmiştir (Navruzov, 1991, s. 44-45).

Lira MAIRAMBEK KYZY, Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi
Metinlerde *Haşyanlı Muhammed Şerîf Akşakalın* *mescid kavmu* (No. 4) ve *Köhne Qal'ah Tâhir İşânnın* *mescid kavmu* (No. 1316) örneklerinde birlikte anılan *mescid kavm* terimi, “aynı mescitte ibadet eden ve aynı mahallede oturan topluluk, mahalle halkı” olarak da düşünülebilir.

2.6. Para Birimleri

tilâ

Türkistan’da kullanılan altın sikkeler *tilâ* olarak adlandırılmıştır (Troitskaya, 1968, s. 564). Hive Hanlığı’nda altın sikkeler tam *tilâ* ve yarım *tilâ* olmak üzere iki nominal değerde basılmıştır. Tam *tilâ* 1 miskale (4,55 g) karşılık gelirken yarım *tilâ* ise yarım miskal ağırlığında olmuştur (KHKD, s. 662). Senetlerde *otuz biş tilâ* (No. 4), *altmış tilâ* (No. 500), *otuz tilâ* (No. 1316) örneklerinde görülmektedir.

tenge

Türkistan’da tedavülde bulunan gümüş sikkelere *tenge* adı verilmiştir. Bu sikkeler farklı ağırlık ve değerlere sahip olup Hive Hanlığı’nda en küçük *tenge* 2,15 gram, en büyük *tenge* ise 3,74 gram ağırlığında olmuştur (Troitskaya, 1968, s. 564; KHKD, s. 661). Senetlerde *tokuz tenge* (No. 4; 1316) şeklinde geçmektedir.

Sonuç

XIX. ve XX. yüzyıl Hive Hanlığı’na ait kadı sicillerinin kataloğu; hanlığın idari, hukuki ve sosyo-ekonomik yapısını aydınlatan en önemli kaynaklar arasında yer alır. Katalogda yer alan kesin satış senetleri ise hanlıktaki mülkiyet ilişkilerinin işleyişi, arazi tasarrufu ve mahkeme uygulamaları hakkında doğrudan ve ayrıntılı veriler sunar. Bu belgelerde kullanılan hukuk terimlerine bakıldığı zaman, sistematik ve köklü bir hukuk terminolojisinin varlığı dikkat çeker. Özellikle *ikrâr-ı mu'teber-i şer'î kı-l* (şer’en geçerli ikrar) ve satışın kesinliğini ifade eden *üzil kesil* gibi kalıplaşmış ifadelerin kullanımı, mahkeme kayıtlarının belirli bir bürokratik standarda göre tutulduğunu gösterir. Çalışmanın konusu olan kesin satış senetleri; arsa (No. 4), cariyeye ve ev eşyası (No. 500), dükkân (No. 1316) gibi geniş bir yelpazedeki mülkiyet devirlerini kayıt altına almaktadır. Bu durum, hanlıkta taşınır ve taşınmaz malların alım satımına dair canlı bir emlak piyasasının varlığına işaret eder. Ayrıca satış bedellerinin *tillâ* ve *tenge* gibi para birimleri üzerinden belirlenmesi, dönemin mali sistemine dair somut veriler sunar. Satış işlemlerinin vakıf müesseseleriyle (Seyyid Niyaz Bay Medresesi ve İrik Kale Mescidi vakıfları gibi) doğrudan ilişkili olması, dinî kurumların ekonomik hayatın merkezinde yer aldığına işaret eder. Belgelerde geçen *aksakal*, *damolla*, *mahdum* ve *kelanter* gibi ünvanlar ile *mescid kavm* gibi yerleşim birimleri, hanlığın yerel düzeydeki sosyal hiyerarşisini ve idari örgütlenmesini yansıtır. Satışların tanıklar (*şuhûdü'l-hâl*) huzurunda yapılması ve kadı mühürleriyle resmîleştirilmesi, hukuki güvenliğin sağlanmasına yönelik kurumsal yapının işlevselliğini ortaya koyar.

Sonuç itibarıyla, bu tür hukuk belgelerinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi, Türkistan tarihine ilişkin araştırmalar açısından birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Belgelerde yer alan kavram ve terimlerin incelenmesi ise hem söz konusu kavramların zaman içerisindeki anlam değişimlerini izlemeye hem de idari ünvanlar, mülkiyet biçimleri ve vergi kategorileri gibi kurumsal unsurların tarihsel dönüşümünü tespit etmeye imkân vermektedir. Bu yönüyle söz konusu metinler, yalnızca hukuki pratiği değil, aynı zamanda toplumsal ve idari yapının geçirdiği değişimi de ortaya koyan temel veriler sunmaktadır.

Kısaltmalar

vd. ve diğerleri

Eser Kısaltmaları

EDPT	An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish
KTS	Kazak tilinin sözdüğü
KHKD	Katalog Hivinskih kazıyskih dokumentov
KOS	Kırgızça orusça sözdük
KSJG	Katalog Sredneaziatskih jalovannih gramot
O'TİL	O'zbek tilining izohli lug'ati
ÖEL	Özbek tilining etimologik lug'ati
PED	A comprehensive Persian-English dictionary

Kaynakça

Andrianov, B. V. (1958). Etničeskaya territoriya Karakalpakov v severnom Horezme (XVIII-XIX vv.). Sergey Pavloviç Tolstov (Ed.), *Trudi Horezmskoy arheologo-etnografičeskoy ekspeditsii III* (s. 7-132). İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Baskakov, N. A. (1989). Tituli i zvaniya v sotsial'noy strukture bıvşego Hivinskogo hanstva. *Sovetskaya Tyurkologiya, I*, 63-70.

Bregel, Yu. E. (1972). K izučeniyu zemelnih otnoşeniy v Hivinskom hanstve (istočniki i ih ispol'zovaniye). *Pis'mennıye Pamyatniki Vostoka*, (Yejegodnik 1969), 28-103.

Canuzakov, T. (Ed.) (1999). *Kazak tilinin sözdüğü*. Dayk-Press Yayınevi.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.

- Lira MAIRAMBEK KYZY, Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Aydın Kitabevi.
- Elbostanî, F. E. (2000). *Dilde yardım* (Arapça sözlük). Katolik Matbaası.
- Günay, R. (2012). Şer'iyeye sicillerinde mülk alışverişleri: kullanılan usul ve dil. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 15-24.
- Holdsworth, M. (1959). *Turkistan in the nineteenth century: A brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*. Central Asian Research Centre.
- İvanov, P. P. (1940). *Arhiv Hivinskih hanov XIX v. (İssledovaniye i opisaniye dokumentov s istoričeskim vvedeniye)*. Gosudarstvennaya Publiçnaya Biblioteka.
- Kallek, C. (1992). *Batman*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. V, 199-200.
- Kallek, C. (2020). *Miskal*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXX, 182-183.
- Karakoç, İ. (2015). İzmir 29-30 no'lu şer'iyeye sicillerinde yer alan kayıtlarda kesin satış (bey^c-i bât) akdi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 215-252.
- Karimov, E. (2007). *Regesti kaziyiskih dokumentov i hanskikh yarlıkov Hivinskogo hanstva XVII - načala XX v.* Fan.
- Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı.
- Marufov, Z. M. (1981). *O'zbek tilining izohli lug'ati I-II*. Russkiy Yazık.
- Morrison, A. S. (2021). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion 1814-1914*. Cambridge University Press.
- Muminov, A. (2006). *Damulla. İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii (Entsiklopedičeskiy Slovar')*, C. I, Vostoçnaya Literatura, 125.
- Navruzov, S. (1991). Puteşestvenniki i uçeniye ob administrativnom ustroystve Hivinskogo hanstva XIX - načala XX veka. *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 10, 44-48.
- Özkan, Ö. (2022). *Hive Hanlığı (1511-1920)*. Selenge Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü I*. Milli Eğitim Basımevi.
- Rahmatullayev, Ş. (2009). *Özbek tilining etimologik luğati I*. Universitet.
- Steingass, F. J. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Librairie du Liban Publishers.
- Şayhova, A. (1982). O Hivinskoy kaziyiskoy knige iz fondov instituta vostokovedeniya AN UzSSR. *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 8, 53-57.

Şayhova, A. (1984). O formah i roli rostovşçiçestva v Hivinskom hanstve kontsa XIX veka (Po dokumentam iz sobraniya İV AN UzSSR). *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 5, 37-41.

Şayhova, A. (1986). Dokumentı ob arende vakufnih zemel' v Hivinskom hanstve XIX - načala XX veka. *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 1, 48-51.

Şayhova, A. (1988). Noviye dokumentı ob obrazovanii mulkov Hivinskih hanov. *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 11, 44-47.

Şayhova, A. (1989). *Yuridiçeskiye dokumentı kak istoçnik po istorii sotsial'no-ekonomiçeskih otnoşeniy v Hivinskom hanstve v XIX načale XX veka*. Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Institut Vostokovedeniya im. Abu Rayhana Beruni.

Troitskaya, A. L. (1968). *Katalog arhiva Kokandskih hanov XIX v*. Nauka.

Troitskaya, A. L. (1969). *Materialı po istorii Kokandskogo hanstva XIX v*. Nauka.

Urunbayev, A. vd. (2001). *Katalog Hivinskih kaziyskih dokumentov XIX - načala XX vv*. Institut Vostokovedeniya im. Abu Rayhana Beruni Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Kiotskiy Universitet po İzuçeniyu Zarubejnih Stran.

Urunbayev, A., Jurayeva, G., Gulamov, S. (2007). *Katalog Sredneaziatskih jalovannih gramot*. Institut Vostokovedeniya im. Abu Rayhana Beruni Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Orientwissenschaftliches Zentrum der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.

Veselovskiy, N. İ. (1877). *Oçerk istoriko-geografiçeskih svedeniy o Hivinskom hanstve ot drevneyşih vremen do nastoyaşçego*. Tipografiya Brat'yev Panteleyevih.

Yudahin K. K. (1985). *Kırızça-oruşça sözdük I-II*. Sovetskaya Entsiklopediya.

Metin

Belge No. 4

(1) tārīh-i hicrī miñ üç yüz dağı on tokuzlançı yılı mäh-i şevvālñiñ yigirme tokuzıda cum^a k[üni] (2) ikrār-ı mu^{te}ber-i şer^ī kıldı Kırbān Niyāz, Haşyanlı Muḥammed Şerīf Aksağalñiñ mescid kavmıdın yigirme iki yaşar (3) orta boylı nev-müzellef buğday renkli çiçek? tāblı açuq kaşlı veled-i Muḥammed Cānveled-i İr Nefes vekāleten zevce- (4) si müsemmāt Oğul Cān Bike bint-i Baba Cānñiñ tarafıdın imdi mezkūr bolur emirdir sübüt-i (5) vekāleti be-güvāhī-yi Muḥammed Şerīf Aksağal-ı mezkūr veled-i Ata Niyāz ve be-güvāhī-yi Muḥammed Cān veled-i Muḥammed Penāh her biri muḥırrün leh (6) durlar bu cümleğa ki vekāleten satdım üzil kesil bey^e-i nāfız-ı lāzım-ı şer^ī bile Baba Cān-ı mezkūr veled-i (7) Muḥammed Şefāğa. Hemegī ve tamāmı ^eamele ve sekīne sülüsān müşā^e tahminen bir tanāb çeḥār-yek müvekkile-i mezkūreniñ yerige (8) kāyinedür kavm-i mezkūrdur ḥudūd-ı cem^ī? şarḳen sālīme ve şimālen muḥırrün leh-i mezkūr ve ğarben yol ve cenūben Molla Muḥammed Raḥīm (9) ba^{zı} muḥırrün leh-i mezkūr barça ḥuḳūḳ-i merāfıḳ bile meblağ-ı otuz biş tılā her biri tokuz tenge rāyicğa fi^t-takābüz (10) fi^l-bedeleyñ ve zamanü^d-dereki^ş-şer^ī-yün leh ^eala bila-ğabñ ve lā-ğurur ve lā-şarḳ-i fāsıdet qabūlihi iyyāh maḥfi qalmasun (11) kim maḥdüde-i mezkūre Seyyid Niyāz Bay medresesi vaḳfi icāresi bir tanābığa miqdār-ı üç batman ğalle nışf-ı (12) buğday ve nışf-ı cügeriniñ bāzār-ı ḥivekdür güvāhı Baba Cān (13) digeri Molla Muḥammed Raḥīm, Damolla Kerīm Berdi kātib

Belge No. 500

(1) tārīh-i hicrī miñ iki yüz yetmiş tokuzda rebī^eü^ş-sānī ayı ikrār-i mu^{te}ber-i şer^ī kıldı Yusuf Cān (2) Bay veled-i Hoca Niyāz ki vekil-i şer^ī-yi sābitü^l-vekāledür müsemmāt Lāle Bike bint-i Muḥammed Kerīmñiñ tarafı- (3) dın imdi aytulur vech üçün güvāhī-yi ^eAbdullah Maḥdüm veled-i Niyāz Muḥammed Maḥdüm ve Yūsuf Kelānter veled-i (4) Eş Muḥammed ma^ddeldürler ikrārı bu cümleğa ki sattum üzil kesil müsemmāt Oğul Cān Bike bint-i (5) Kılıç Niyāzğa müvekkil-i mezkūreniñ ḥaḳḳ-i mülkidin hemegī ve tamāmı bir çöri Gülbāzār nām ve bir incü salgıncaḳ (6) ve bir pīş ḥarīt? ve iki cüft bilezik ve bir kaşlı igne ve bir kemer ve bir sığıç? ve bir kilīd bağı ve bir şeh kākül (7) ve bir şāh kencem? ve dört yüzük ve bir arca? ve iki şandūḳ ve iki ğalı ve tokuz körfe ve bir döşek (8) ve iki süzen ve bir kılıc dört düğmeni altmış tılā bir mişḳālğa anıñ qabūlı bile ve yana (9) baḥş kıldım semen-i mezkūrñı müşteriye-yi mezkūreğa min qabil-i ḥıbetü^d-deyn mimmen ^ealeyhü^d-deyn (10) ma^a qabūlehā iyyāh ve kāne zalike bi-muḥzirin (11) şuhūdü^l-ḥāl İşān Hoca ve Baba Cān Bay ve ğayrihüm [mineⁿ-nās]

Belge No. 1316

(1) tārīh-i Hicrī miñ üç yüz dağı yigirmelençi yılı mäh-ı cemādiyü^ş-saniniñ evvelide çeḥārşenbe [küni] ikrār-ı (2) mu^{te}ber-i şer^ī kıldı Su^eādüddin Kaşşāb Köhne Qal^ealı Tāhir İşānñiñ mescid kavmıdın otuz yeti (3) yaşar orta boylı kara sağal buğday renkli açuq kaşlı veled-i Qalender Kaşşāb veled-i Devlet Murād (4) bu cümleğa ki satdım üzil kesil bey^e-i nāfız-ı lazım-ı şer^ī bile Molla Baba Cān veled-i Ḥudāy

Bergen- (5) ğa hemegī ve tamāmı ʿamele ve sekīne bir ʿat kaffe? dükkān-ı müsakkafe haqq ve mülkim? nige? kāyinedür cennet-mekān (6) Muḥammed Emīn Bahadır Ḥan merḥūmnıñ medresesi aldıdağı ʿehārsuda ḥudūdı şarḳen muḳırūn leh-i (7) mezkūr ve şimālen İrik Ḳalʿanın dīvārı ve ğarben ve cenūben yol barca ḥuḳūk-ı (8) merāfıķı bile ve maḥdūde-yi mezkūrenıñ kıble taraftıdağı ʿehārsudağı kılğan ʿimāret haqq ve mülkimni (9) meblağ-ı otuz tılā her biri tokuz tenge-yi rāyicğa fiʿt-taḳabüz fiʿl-bedeleyn ve zamānūʿd-derek-i şerʿī (10) le bilā-ğabn ve lā-ğarer ve lā şart-ı fāsıdet ve ḳabūlihi iyyāh (11) maḥfi ḳalmasun ki maḥdūde-i mezkūre İrik Ḳalʿa mescidi vaḳf icāresi (12) her yılığa bir tılā-yı mevşūf güvāhı Ḳalender Ḳaşşāb ve Muḥammed Nazar ve Molla Kerīm Berdi(13) kātib

Tercüme

Belge No. 4

Hicri 1319 yılı Şevval ayının 29. günü, Cuma günü, Hasyanlı Muhammet Şerif Aksakal mescidi cemaatinden olan, 22 yaşında, orta boylu, buğday tenli ve açık kaşlı Muhammet Can oğlu İr Nefes oğlu Kurban Niyaz, eşi Baba Can kızı Oğul Can Bike adına (onun vekili sıfatıyla) geçerli bir şerʿî ikrarda (resmî ve bağlayıcı beyan) bulundu. Vekâletin geçerliliği, adil ve güvenilir tanıklar olan Ata Niyaz oğlu Muhammet Şerif Aksakal ve Muhammet Penah oğlu Muhammet Can tarafından doğrulandı. Bu kişiler aynı zamanda lehine işlem yapılan kişi adına beyan edilen satışı doğruluğunu da tasdik ettiler. Beyan şu şekildedir: “Aşağıda sınırları belirtilmiş, 2/3 hisseli ortak kullanımlı (müşāʿe) ve ölçü olarak 1 tanap artı 1/4 tanap büyüklüğündeki arsamı, tüm taşınır ve taşınmaz unsurlarıyla birlikte Muhammet Sefa oğlu Baba Can’a geçerli ve geri alınamaz bir satış sözleşmesiyle sattım.” Arsanın sınırları doğu yönünden kusursuz, sağlam (sālīme), kuzeyden lehine ikrar edilen kişinin mülküne bitişik, batıdan yol ile sınırlı ve güneyden Molla Muhammet Rahim’in yerine komşudur. Söz konusu arsa, tüm irtifak haklarıyla birlikte, her biri rayiç değeri 9 tenge olan 35 tillâ karşılığında satıldı. Mal ve bedelin teslimi, herhangi bir aldatma veya satışa engel olacak bir şart olmaksızın, şerʿî teslim zamanı içinde gerçekleşti ve karşılıklı olarak kabul edildi. Ayrıca unutulmamalıdır ki, adı geçen arsa, Seyyit Niyaz Bay Medresesi Vakfı’na ait olup vakıf şartına göre, her bir tanap için Hive pazarı ölçüsüne göre yarısı buğday, yarısı mısır olmak üzere toplam 3 batman hububat kira bedeli olarak ödenecektir. Tanıklar Baba Can, diğeri Molla Muhammet Rahim. Kâtip Damolla Kerim Berdi.

Belge No. 500

Hicri 1279 yılı Rebūʿs-Sânî ayı, Hoca Niyaz oğlu Yusuf Can Bay, Muhammet Kerim kızı Lale Bike adına geçerli bir şerʿî ikrarda bulundu. Vekâletin geçerliliği, adil ve güvenilir tanıklar olan Niyaz Muhammet Mahdum oğlu Abdullah Mahdum ve Eş Muhammet oğlu Yusuf Kelanter tarafından doğrulandı. Beyan şu şekildedir: “Kılıç Niyaz kızı Oğul Can Bike’ye adı geçen müvekkilenin (Lale Bike’nin) mülk hakkından olan, Gülbazar adındaki bir cariyeye, 1 adet inci kolye, 1 adet pîş ḥarıt?, 2 çift bilezik, 1 adet toka, 1 adet kemer, 1 adet sıgıç?, 1 adet kilit bağı, 1 adet şeh kakül?, 1 adet şāh kencem?, 4 adet yüzük, 1 adet arca?, 2 adet sandık, 2 adet halı, 9 adet yorgan, 1 adet döşek, 2 adet iğne, 1 adet

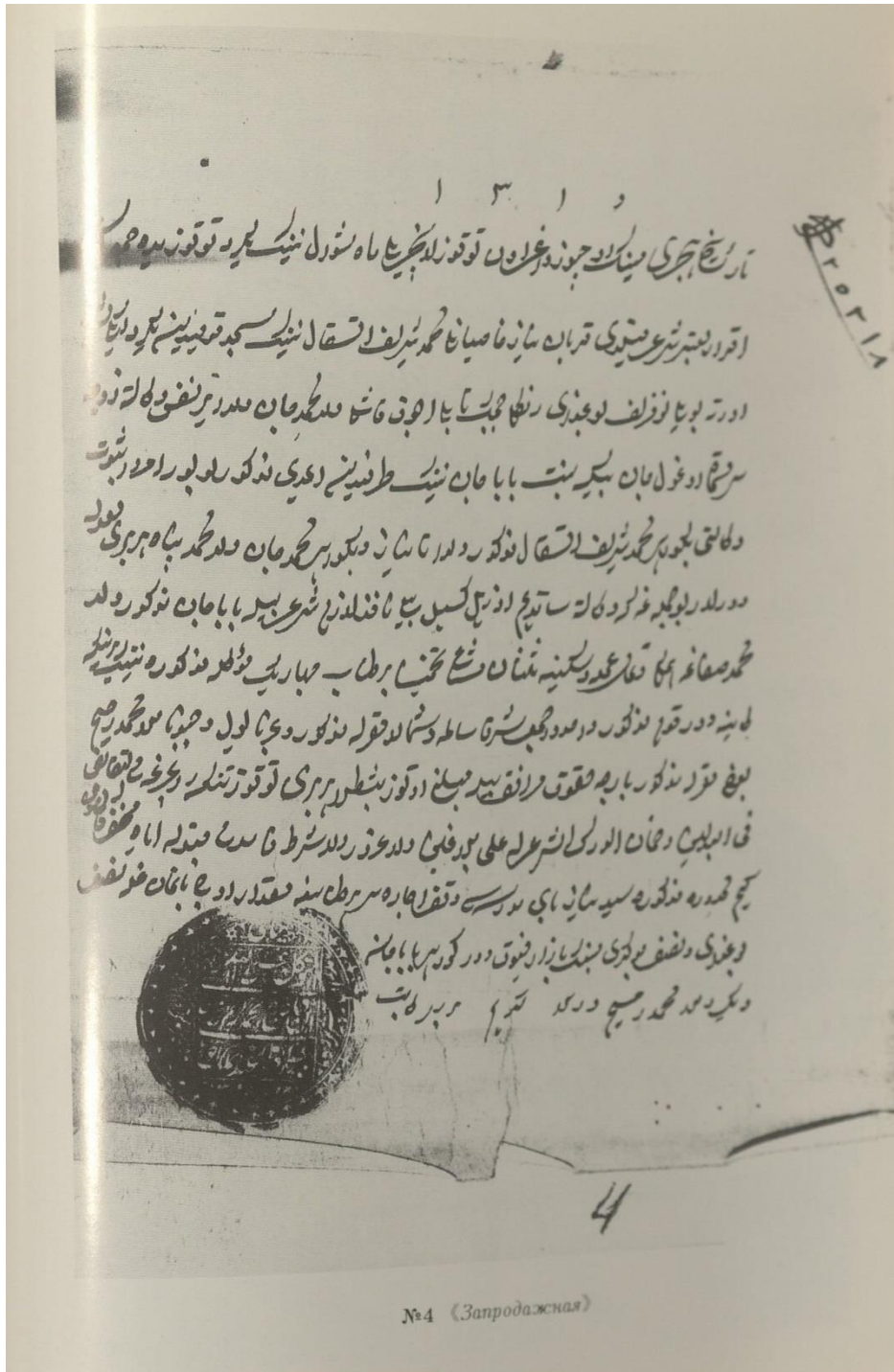
kılıç ve 4 adet düğmeyi 1 miskallik 60 tillâya (onun kabul etmesi ile) kesin satışla sattım.” Ayrıca bahsi geçen bedeli, adı geçen alıcıya “borcu olan birinden borç hibesi olarak” hibe ettim, o da kabul etti. Bu işlem şahitler huzurunda gerçekleşti. Olayın tanıkları İşan Hoca, Baba Can Bay ve diğerleri.

Belge No. 1316

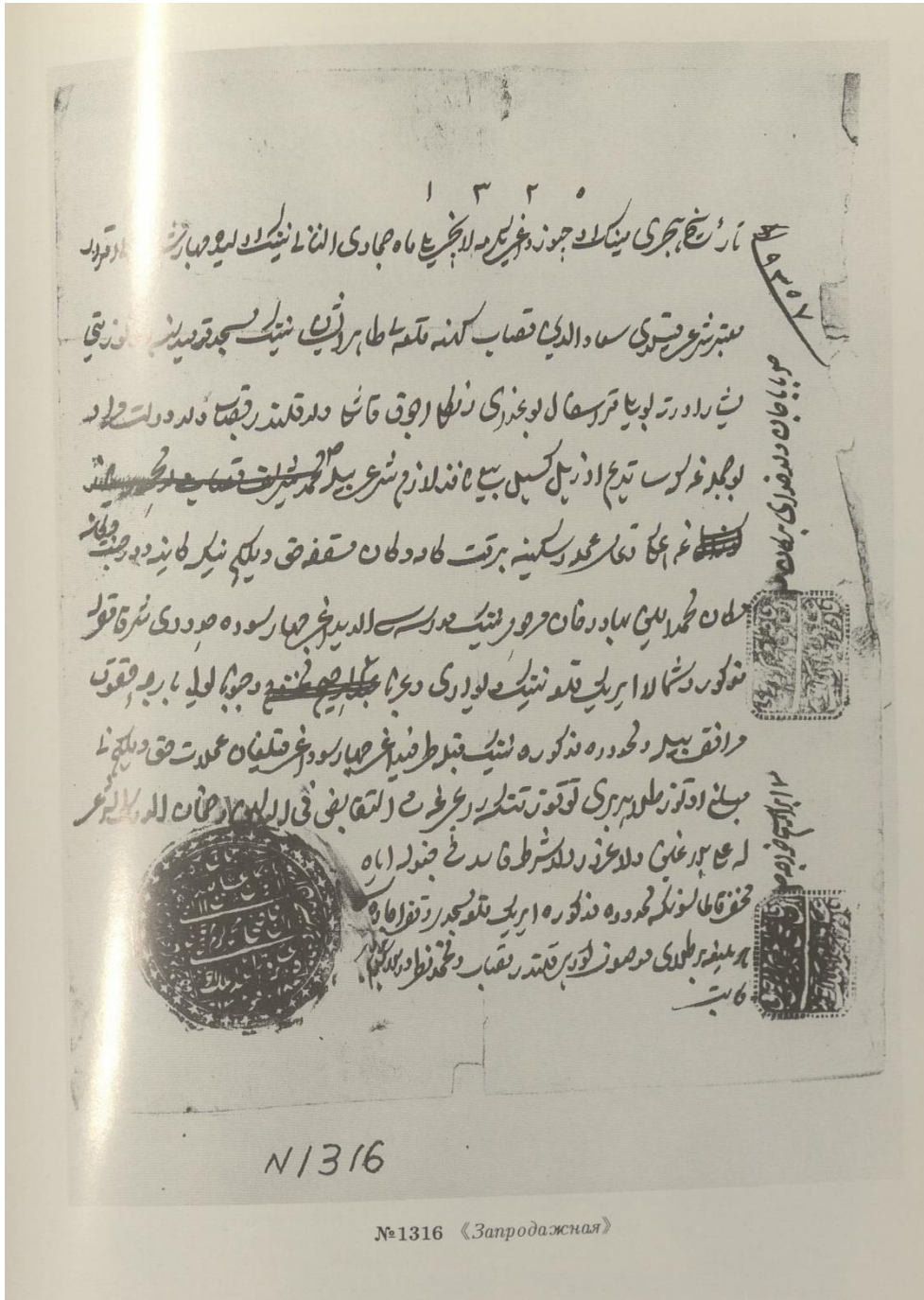
Hicri 1320 yılı Cemaziye’s-Sânî ayının evvelinde Çarşamba günü, Köhne Kaleli Tahir İşan mescidi cemaatinden olan, 37 yaşında, orta boylu, siyah sakallı, buğday tenli, açık kaşlı, Devlet Murat oğlu Kalender Kasap oğlu Suadüddin Kasap geçerli bir şer’î ikrarda bulundu. Beyanı şu şekildedir: “Cennetmekân merhum Muhammet Emin Bahadır Han Medresesi’nin yakınlarında bulunan, üzeri tavanla örtülü dükkânımı tüm taşınır ve taşınmaz unsurlarıyla birlikte Huday Bergen oğlu Molla Baba Can’a geçerli ve geri alınamaz bir satış sözleşmesiyle sattım.” Dükkânın sınırları doğu yönünden adı geçen Baba Can’ın mülküne komşu, kuzeyden İrik Kale’nin duvarıyla, batı ve güney yönünden ise yol ile sınırlıdır. Söz konusu dükkân, tüm irtifak haklarıyla birlikte, her biri rayiç değeri 9 tenge olan 30 tillâ karşılığında satıldı. Mal ve bedelin teslimi, herhangi bir aldatma veya satışa engel olacak bir şart olmaksızın, şer’î teslim zamanı içinde gerçekleşti ve karşılıklı olarak kabul edildi. Ayrıca unutulmamalıdır ki, adı geçen dükkân İrik Kale Mescidi Vakfı’na ait olup yıllık kirası 1 tillâdır. Tanıklar Kalender Kasap, Muhammet Nazar. Kâtip Molla Kerim Berdi.

Tıpkıbasım

Belge No. 4

Belge No. 1316

Evaluation of Irrevocable Sale Documents Included in the Catalog of the Qadi Registers of the Khanate of Khiva in the 19th-20th Centuries*

Lira MAIRAMBEK KYZY**

Taghi SALAHSHOUR HASANKOHAL***

Abstract

Documents belonging to the Khanate of Khiva are among the most important sources for understanding the khanate's administrative structure, legal system, diplomatic relations, and socio-economic order. These documents include diplomatic correspondence, land registers, waqf deeds, tax records, and qadi records. They are important in reflecting the state's institutional functioning and administrative approach. The Qadi records hold a privileged position due to the detailed data they provide on legal practices, daily life, property relations, and social structure. They contain documents on subjects such as irrevocable sales, mortgage sales, waivers of lawsuits, endowments, inheritance, marriage, wills, the appointment of guardians, powers of attorney, debt relations, slave sales, and emancipation. The language and style of the documents point to the existence of a developed legal language tradition, characterized by specific patterns and established terminology. This paper focuses on irrevocable sale documents found in the 2001 publication *Katalog Hivinskih kaziyiskih dokumentov XIX - načala XX vv* (Catalog of Khiva Khanate qadi records from the 19th century to the beginning of the 20th century). Referred to in the catalog as "bey^c-i bâ^t", "bey^c-i bâ^tât" or "bey^c-i kat^c", these documents constitute the largest group of documents in the work. They record the purchase and sale of various properties, including land, houses, shops, stalls, and craft workshops. This paper transcribes and evaluates facsimiles of the irrevocable sale documents included in the catalog in terms of content, style, and legal terminology.

Keywords

Khanate of Khiva, the Qadi records, irrevocable sale documents, stylistic features, legal terms

*Date of Arrival: 15.02.2026

Date of Acceptance: 27.03.2026

Citation: Mairambek Kyzy, L.; Salahshour Hasankohal, T. (2026). XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi. *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 10: 1-24.

**Assistant Professor, Ph.D., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, ELAZIĞ / TÜRKİYE, E-mail: lira1990@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8601-8011

***Assistant Professor, Ardahan University, Faculty of Humanities and Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, ARDAHAN / TÜRKİYE, E-mail: taghisalahshour@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8016-3456

Оценка Запродажных Актов, Включенных в Каталог Казийских Документов Хивинского Ханства XIX-XX веков*

Лира МАЙРАМБЕК КЫЗЫ**

Таги САЛАХШОУР ХАСАНКОХАЛ***

Аннотация

Документы, принадлежащие Хивинскому ханству, являются одними из важнейших источников информации об административной структуре ханства, правовой системе, дипломатических отношениях и социально-экономическом устройстве. Эти документы включают дипломатическую переписку, земельные реестры, документы о вакфе, налоговые записи и казийские документы. Они важны для отражения институционального функционирования государства и его подхода к управлению. В частности, казийские документы занимают особое место благодаря подробным данным, которые они содержат о правовой практике, повседневной жизни, имущественных отношениях и социальной структуре. Они содержат документы по таким темам, как запродажные, закладные, отказ от иска, вакуф, наследство, брак, завещание, назначение опекуна, доверенности, долговые отношения, продажа рабов и освобождение. Язык и стиль документов указывают на существование развитой традиции юридического языка, характеризующейся специфическими моделями и устоявшейся терминологией. В данной статье рассматриваются запродажные акты, найденные в публикации 2001 года «Каталог Хивинских казийских документов XIX – начала XX вв.». Эти документы, упоминаемые в каталоге как “бай^с-и бāt”, “бай^с-и бātāt” или “бай-и кат^сй”, составляют самую большую группу документов в данном издании. В них фиксируются сделки купли-продажи различных объектов недвижимости, включая земельные участки, дома, магазины, лавки и ремесленные мастерские. В данной статье приводится транскрипция и оценка запродажных актов, включенных в каталог, с точки зрения содержания, стиля и юридической терминологии.

Ключевые слова

Хивинское ханство, казийские документы, запродажные акты, стилистические особенности, юридические термины

* Дата поступления статьи: 15.02.2026

Дата принятия статьи: 27.03.2026

Цитирование: Mairambek Kyzy, L.; Salahshour Hasankohal, T. (2026). XIX.-XX. Yüzyıl Hive Hanlığı Kadı Sicilleri Kataloğunda Yer Alan Kesin Satış Senetlerinin Değerlendirilmesi. *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 10: 1-24.

** К.ф.н., Евфратский Университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, Элязыг / Турция, электронная почта: lira1990@inbox.ru, ORCID: 0000-0002-8601-8011

*** К.ф.н., Ардаханский Университет, Факультет гуманитарных наук и литературы, кафедра современных тюркских диалектов и литературы, Ардахан / Турция, электронная почта: taghisalahshour@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8016-3456